

KRITIČKE DISKURSNE STUDIJE – ANGAŽIRANA KROSDISCIPLINA ZA 21. STOLJEĆE

Marina Katnić - Bakaršić
Filozofski fakultet, Sarajevo

UDK 81'42:81'22:316.75

V prispevku so predstavljena izhodišča kritične analize diskurza (KAD). Prikazano je, kako je KAD prerasla v kritične diskurzivne študije (KDS), ki se sprašujejo o neuravnoteženih odnosih moči in manipulaciji v različnih tipih diskurza ter o spremembah tovrstnih odnosov, pri čemer združujejo metode in tehnike različnih jezikoslovnih področij, kritične sociologije in družbene semiotike. Navedene so smernice za nadaljnji razvoj KDŠ na osnovi angažirane meddisciplinarnosti.

kritična analiza diskurza, kritične diskurzivne študije, moč, ideologija, manipulacija

The paper explores basic concepts and ideas of critical discourse analysis (CDA). It shows how CDA participates in critical discourse studies (CDS), which combine methods and techniques of various linguistic disciplines, critical sociology and social semiotics in investigating unequal power relations and manipulation in all discourse types, attempting to change these relations. The paper includes guidelines for the further development of CDS as an engaged cross discipline.

critical discourse analysis, critical discourse studies, power, ideology, manipulation

Lingvistika je posljednjih desetljeća doživjela velike promjene koje su uvjetovane promjenom paradigme od strukturalizma ka poststrukturalizmu u društvenim znanostima uopće. Prirodno je stoga i da se često propituju dometi dosadašnjih lingvističkih istraživanja, njihova svrha i pravci kojim bi lingvistika trebala krenuti u 21. stoljeću. Jedan od mogućih pravaca vezan je za razvoj kritičke lingvistike, i to prije svega kritičke diskursne analize (CDA). Takva lingvistika prestaje promatrati jezik apstraktno, *per se*, svjesna danas prisutnog svojevrsnog zao-kreta, »obrata ka jeziku«, gdje »jezik postaje sve važniji element socijalnog života« (Fairclough 2001: 205). U ovom radu želim pokazati zbog čega smatram da je model kritičke lingvistike izuzetno važan u suvremenom svijetu, u kojem često dominiraju odnosi nelegitimne dominacije nekih socijalnih skupina nad drugima. Drugim riječima, vjerujem da danas više nego ikada lingvistika treba postati znanošću o čovjeku i za čovjeka.

Pokušat ću stoga prvo ukazati na osnovne postulate i rezultate kritičke diskursne analize, a zatim i na značaj njezina kretanja ka široko postavljenim kritičkim diskursnim studijama (CDS) kao angažiranoj krosdisciplini koja kombinira kritičko proučavanje diskurza u različitim društvenim disciplinama. Pri tome sam svjesna da je pojam *diskurs* postao do te mjere čest i pomodan i u lingvistici i van nje, da ponekad izaziva i nelagodu, pa i strah »od sveg ovog neprestanog i razuzdanog zujanja diskurza« (Foucault 2007: 38).

Kritička diskursna analiza nastaje osamdesetih godina 20. stoljeća i kasnije, a značajni predstavnici su joj osobito Roger Fowler, Gunther Kress, Bob Hodge, Norman Fairclough, Robert de Beaugrande, Teun van Dijk, Theo van Leeuwen, Ruth Wodak i drugi. Teorijska su joj baza radovi Habermasa, Althusera u okviru tzv. frankfurtske škole, radovi zapadnoga marksizma, zatim Bourdieove kritičke sociologije i Foucaultove

teorije diskursa. Ključni pojmovi u ovome pristupu svakako su *jezik, diskurs, moć, znanje, ideologija, politika, manipulacija, kontrola*. Također, ona je uvijek angažirana disciplina kojoj krajnji cilj nije samo deskripcija i analiza diskursnih tipova već i promjena postojećih nejednakih odnosa u društvu. Pri tome je važno da i pozicija samih znanstvenika/-ica nije shvaćena kao neutralna, već nužno subjektivna, budući da svi mi unosimo u istraživanja vlastite kognitivne i socijalne sheme, vlastiti sustav vjerovanja, uvjerenja, ideologija. Neki kritički analitičari diskursa prihvaćaju svoju dvostruku poziciju kao participanata u socijalnim interakcijama i kao znanstvenika, te pokušavaju svjesno premostiti jaz između tih uloga racionalnim razumijevanjem teorije (Fairclough 2001: 139), dok drugi potenciraju svoju subjektivnost i angažiranost u cilju promjene nejednakih odnosa moći u društvu i u svijetu u cjelini (van Dijk 2008: 6). Iako je optužavana da je zapravo ideologija »zamaskirana u znanstveni metod«, CDA je postigla značajne rezultate u propitivanju različitih tipova diskursa i demaskiranju nelegitimne dominacije nekih pojedinaca nad drugima, a posebno nekih društvenih skupina nad drugima.

Neki tipovi diskursa već svojim jezično-stilskim obilježjima spadaju u (p)ovlaštene – takav je npr. slučaj sa akademskim, sudskim, sakralnim, liječničkim diskursom, koji svojom udaljenošću od svakodnevnog jezika ukazuju na vlastitu posebnost, važnost, autoritet. Taj autoritet mora biti društveno verificiran, što eksplicitno ili implicitno čini zajednica, odnosno socijalne elite (Bourdieu 1992: 59–62). Robin Lakoff (1990) piše o moći u sudskom, akademskom, političkom, reklamnom, medijskom, ali i svakodnevnom diskursu, što svjedoči o tome da pored socijalne moći treba proučavati i individualnu, privatnu. Važno je napomenuti da se i oni tipovi diskursa koji na prvi pogled ne sugeriraju asimetrične odnose moći pokazuju relevantnima za proučavanja sa aspekta kritičke diskursne analize – takav je slučaj npr. sa diskursom

animiranih filmova, gdje se iz govora likova, odnosno izbora varijeteta kojim govore ili na koji se prevodi njihov govor, mogu iščitavati odnosi moći raznih socijalnih ili etničkih grupa u društvu (Žanić 2009; Katnić - Bakaršić 2012: 97–100). Drugim riječima, CDA vjeruje da nema ideološki nevinoga diskursa. Razlika između diskursnih žanrova uspostavlja se i prema načinu na koji se u njima realizira moć, pa se izdvajaju četiri osnovne grupe (van Dijk 1989: 28):

- žanrovi sa direktivnom pragmatičkom funkcijom, čija se moć po pravilu realizira pravno ili institucionalno: naredbe, prijetnje, zakoni, pravila, uputstva;
- persuasivni diskursni tipovi (reklame i politička propaganda), koji ostvaruju moć persuasivnim retoričkim sredstvima;
- izvještaji, predviđanja, planovi, programi i upozorenja (npr. upozorenja o klimatskim promjenama, o ekonomskoj krizi i slično);
- narativni žanrovi, kao što su romani, serije i filmovi, koji posredno, ideološkom pozadinom i kreiranjem kognitivnih modela, utječu na ponašanje i dešavanje u društvu, te mogu formirati uvjerenja.

Iako nepotpuna, ova podjela svjedoči o raznorodnosti i širokom dijapazonu žanrova u kojima se moć javlja, bilo kao aktivna ili simbolična, direktna ili indirektna. Zanimljivo je promatrati i diskurse koji obuhvaćaju više diskursnih tipova, što znači da nadilaze žanrovske podjele, a relevantni su za odnose moći. Tu spadaju pitanja roda i moći u raznim diskursnim tipovima, ili pak suodnos prevođenja i moći, što je izuzetno relevantno pitanje i kada je riječ o prevođenju u javnim i međunarodnim institucijama, i o prevođenju književnih djela, ali i o prevođenju u zajednici.

Neki lingvisti, osobito normativisti, i danas nerado prihvaćaju tvrdnju po kojoj diskurs jezične politike dolazi kao klasičan primjer diskursa moći budući da je jezična politika uvijek i ideološki (ali i ekonomski!)

motivirana. Svaka promjena u statusu jezika od potčinjenoga do standardnog i/ili zvaničnog dovodi do prevrednovanja, koje »iz temelja mijenja odnos između jezika i njegovih korisnika« (Bourdieu 1992: 35), ali i korisnika drugih varijeteta.¹ Čini se da se ponekad izbjegava kritičko promišljanje i dekonstrukcija toga diskursa jer bi se time dovele u pitanje ustaljene postavke, osobito mit o objektivnosti samih lingvista. Nasuprot tomu, treba reći da ni lingvisti nisu imuni od ideologije te da je sav jezik političan, i to u strukturi kao i u upotrebi (Joseph 2006: ix), a svi smo mi ili političari ili bi nam bilo mudro da to postanemo (Lakoff 1990: 2). Ako se ovome doda i sve veća marketizacija društva u cjelini, pa i jezika, onda je jasno zašto je kontrola nad jezikom danas toliko relevantna i zašto se o tome izbjegava govoriti, a pogotovu nešto mijenjati.

U novije vrijeme ukazala se nužnost još širega pristupa, odnosno krosdisciplinarnog prevazilaženja izoliranih društvenih i humanističkih disciplina, te su tako, prije svega u radovima Teuna van Dijka, zasnovane kritičke diskursne studije (CDS), čiji je važan segment CDA, odnosno različite lingvističke i društvene znanosti (van Dijk 2008). CDS uključuju istraživanja vezana za sve sfere života, od osobne do javne, od pisanih do usmenih diskursa, od verbalne komunikacije do neverbalne, vizualne, auditivne ili multimedijalne. Budući da smo sve više civilizacija slike, izuzetno je važno interpretirati vizualne i spacijalne odnose, koji su često kulturno specifični (van Leeuwen 2008; Katnić - Bakaršić 2012).

Pogledajmo sada najčešće analitičke pristupe koji su zastupljeni u kritičkim diskursnim studijama (CDS). Ovdje prije svega spadaju (van Dijk 2008: 3):

- lingvistička (fonološka, leksička, gramatička) analiza,
- pragmatička analiza,

- retorička analiza,
- stilistička analiza,
- žanrovska analiza,
- konverzacijska analiza,
- semiotička analiza diskursa (analiza zvuka, vizualnih i multimedijalnih elemenata).

Razvidno je da cijeli niz lingvističkih disciplina sudjeluje u kritičkim diskursnim studijama, i svaki od tih pristupa pomaže potpunijem sagledanju osobina nekoga diskursa. Osim toga, ovome se dodaje i tehnika opservacije samih sudionika kao relevantna, a Van Dijk (2008: ix) naglašava važnost povezivanja kognitivnog i socijalnog aspekta diskursa. Smatram da sukladno tome važnu ulogu u CDS može imati i kognitivna analiza, koja pokazuje da nerijetko kognitivne metafore igraju važnu ulogu u političkoj ili ekonomskoj propagandi, ali i u drugim tipovima diskursa. Tako će npr. ovisno o ideološkoj točki gledišta i vlastitoj poziciji političari govoriti o potrebi da *idemo/krenemo naprijed* ili da se *osvrnemo na svoju prošlost*: u prvom slučaju promovira se nova i drugačija politička opcija, dok se u drugom primjeru inzistira na povratku tradiciji. Kako bi postigle cjelovitu interpretaciju diskursa, kritičke diskursne studije surađuju i sa postkolonijalnom kritikom, feminističkom kritikom, kao i sa suvremenim translatološkim studijama.

Semiotička interpretacija neverbalnih znakova (vizualnih, auditivnih, multimedijalnih) neophodan je dio CDS i bitno je doprinijela potpunijem kritičkom proučavanju diskursnih tipova. U diskursu svi tipovi znakova konstruiraju odnose moći, pri čemu suodnos verbalnih i neverbalnih znakova može biti različit (slika može dopunjavati verbalne elemente, ali nekad je slika sama prisutna pa se verbalna poruka mora iz nje »iščitati«; ponekad su verbalna poruka i slika u raskoraku, što je dodatno relevantno za kritičku analizu, itd.).

¹ Zanimljivo je pratiti ove promjene u odnosima moći i njihove posljedice u Bosni i Hercegovini posljednjih desetljeća. O tomu v. npr. Katnić - Bakaršić (2009).

Zanimljivo je da se slične strategije manipulacije mogu pratiti i u verbalnim i u vizualnim porukama. Ovdje se imaju u vidu kognitivne strategije kakve su generalizacija, nedostupno znanje ili znanje puno predrasuda i stereotipa i podjela na *Mi* i *Oni*, te njima odgovarajuća sredstva u diskursu (van Dijk 2006: 370–373). Verbalne poruke tako eksplicitno ili implicitno mogu praviti podjelu na *Mi* i *Oni*, gdje je na strani *Mi* sve pozitivno, dobro, dok je na strani *Oni* sve negativno, loše, te se sprovodi manipulacija u političkom, reklamnom ili nekom trećem tipu diskursa, uključujući i razgovorni. Ove se zamjenice vješto kombiniraju sa drugim sredstvima (upotreba aktivnih i pasivnih glagolskih oblika, stvaranje stereotipa, navođenje samo jednih izvora uz izostavljanje drugih, spominjanje Drugih/Njih samo u negativnim i devijantnim ulogama i drugo). Pokazalo se da slične postupke nalazimo i u neverbalnim porukama: socijalna semiotika zajedno sa CDA u okviru kritičkih diskursnih studija posebnu pozornost posvetila je analizi i interpretaciji kreiranja odnosa *mi/vi* u vizualnim i multimedijalnim porukama (van Leeuwen 2008). Kut kamere, distanca i pogled sa fotografije ka promatraču mogu jasno sugerirati odnose *Mi* – *Oni* i asimetrične odnose moći. Tako npr. »veća blizina signalizira potencijalnu ravnopravnost, pri čemu su lica na fotografiji subjekti, ne objekti; daljina signalizira i socijalnu udaljenost između promatranih i promatrača. Samim tim konotiraju se i odgovarajuća značenja: 'oni' su 'tamo', 'mi' smo ovdje; 'oni' su masa, gotovo stopljeni u jedno, 'mi' smo svi individue.« (Katnić - Bakaršić 2012: 132) Potpuno izostavljanje Drugoga također je jedna od strategija manipulacije, koja je najočitija u nekim primjerima političkog diskursa, gdje svjedočimo retuširanju fotografija kako bi se izostavile neke osobe ili određeni simboli iz prošloga vremena.

Kao što se vidi iz uloge distance na fotografiji, kritičke diskursne studije pokazale su i važnost prostornih odnosa za konstrukciju odnosa moći: u novinama su na najupadli-

vijim mjestima one informacije koje odgovaraju uvjerenjima što ih te novine promoviraju; obrnuto, novine često stavljaju ispravke i izvinjenja na dno stranice, što sitnijim i neupadljivijim slovima. Cijeli je niz znakova drugih semiotičkih sustava u funkciji predstavljanja odnosa moći: bijeli liječnički mantili, časničke uniforme, odijelo s prslukom (eng. three-piece suit); veliki, masivni stolovi iza kojih osoba djeluje još moćnije u odnosu na stranku, često smještenu na nisku udaljenu stolicu, i slično. Ukratko, kritičke diskursne studije omogućile su povezivanje semiotičkih i lingvističkih istraživanja u proučavanjima svih diskursnih tipova, odnosno u kritičkoj interpretaciji postojećih nelegitimnih odnosa moći.

Govoreći o svim ovim pitanjima, želim naglasiti vlastito uvjerenje kako je svijetu u kojem živimo zbog stalnih mijena, kriza, sukoba, potrebna krosdisciplinarnost, čak i transdisciplinarnost, koja jedina može pomoći kompleksnom sagledavanju problema i pokušaju promjene postojećih društvenih odnosa. Slično mišljenje zastupa i Graham, koji naglašava da danas kritička socijalna znanost ne može funkcionirati ako je zastala u »bunkerima koje je stvorila disciplinarnost tijekom prethodnog stoljeća i pol« (Graham 2007: 126). Pogledajmo sada što to znači za samu lingvistiku. Prije svega, da bih unaprijed odgovorila na moguće primjedbe o gubljenju autonomnosti lingvistike u ovakvom konceptu, želim ustvrditi da lingvistika neće izgubiti autonomnost jer, kako sam već pokazala, u CDS mogu naporedno djelovati razne lingvističke discipline i pristupi. Svaki od tih pristupa zadržava svoj metod, tehnike, ali istovremeno je i obogaćen, upotpunjen istraživanjima sa drugih aspekata. Međutim, lingvisti u tom slučaju moraju biti šire obučeni za kritičku diskursnu analizu i kritičke diskursne studije, što pred njih stavlja veće zahtjeve, ali pred njima otvara i nove horizonte. Štoviše, lingvistika samo širi područje svoga djelovanja jer njezini su modeli i tehnike, kao što sam pokazala, primjenjivi

i na neverbalne znakovne sustave i diskurzivne prakse. Duboko vjerujem da lingvistika u okviru CDS oživljava, postaje relevantnom za čovjeka te pomaže prepoznavanju odnosa nelegitimne moći i manipulacije u raznim tipovima diskursa, kao i promjeni tih odnosa.

Pokušat ću ovdje naznačiti neka načela prema kojima bi se kritičke diskursne studije trebale dalje razvijati:

1. Tipovi diskursa podložni su stalnim promjenama, i nema jednom zauvijek date »ispravne« tipologije diskursa. Drugim riječima, neophodno je promatrati diskurse, diskursne tipove i žanrove u društveno-povijesnom kontekstu. Naime, »u svakom se društvu produkcija diskursa« simultano kontrolira, selektira, organizira i raspodjeljuje, i to izvjesnim postupcima »čija je uloga da ukrote moći i opasnosti diskursa« (Foucault 2007: 8). Kako se mijenja društvo, mijenjaju se i socijalne i diskurzivne prakse u njemu, time i odnosi moći, te dolazi do prevrednovanja, ponovne selekcije, organizacije i novog »kroćenja« različitih tipova diskursa. Kritičke diskursne studije uvijek iznova moraju pratiti mijene u diskursnim tipovima i žanrovima, kao i promijenjen status što ga imaju u društvu.

2. U raznim društvima i kulturama razlikuju se i »neuralgične točke«, pa se CDS mogu fokusirati upravo na ona pitanja koja su relevantna za konkretna društva i kulture. Već sada pozornost na Zapadu osobito privlači diskurs rasizma ili diskurs odnosa prema imigrantima u javnom, medijskom diskursu ili obrazovanju (van Dijk 2008), dok u zemljama Trećeg svijeta znanstvenici/-ice propituju kakva je slika o njima u zemljama tzv. Prvoga svijeta (Caldas - Coulthard 2007). U slavenskim zemljama cijeli je niz problema i diskursnih tipova ili žanrova koji još čekaju svoje analitičare, počev od pitanja tranzicije zatim diskursa nacionalizma, pa do diskursa međunarodne zajednice kao dominantnoga npr. u Bosni i Hercegovini (Majstorović 2007) ili do borbe za status jezika (npr. bosanski jezik u Bosni i Hercegovini ili

crnogorski u Crnoj gori, odnosno u susjednim zemljama).

3. Iz prethodne točke proističe i ova: u slavenskim zemljama važno bi bilo proučiti diskurs školstva i obrazovanja u cjelini, jer se tu počinju stvarati moćniji i manje moćni socijalni akteri; važno bi bilo proučiti kako se diskurs globalizacije odražava na male jezike, te kako Europska unija proizvodi diskurs dominacije. Potrebno je proaktivno progovoriti o nastavi stranih jezika i o potrebi učenja jezika susjeda ili jezika manjina, a ne stvarati negativne stereotipe o tim jezicima. Uz sve ovo, izuzetno je važno da znanje o nelegitimnoj moći, kontroli i manipulaciji u diskursu bude dostupno što većem broju socijalnih aktera, jer je to preduvjet za promjenu postojećih odnosa. Vjerujem da je razlog nedovoljne istraženosti svih ovih pitanja otpor »tradicionalnih« lingvista prema poststrukturalnoj lingvistici uopće, napose prema CDA i CDS upravo zbog krosdisciplinarnosti, ali i zbog neprihvatanja vlastite subjektivne i angažirane pozicije.

4. Budući da je riječ o krosdisciplini koja kombinira različite metode i tehnike istraživanja, izuzetno je važna rigorozna znanstvena primjena svakog od tih metoda. Na taj način lakše će se izbjeći potencijalne kritike o »neznanstvenosti« kritičkih diskursnih studija, a rezultati će biti znanstveno validni.

5. Važno je inzistirati na izučavanju i kritičkom promatranju suodnosa između verbalnih i vizualnih elemenata diskursa ili čak tipova diskursa u kojima dominiraju jedni ili drugi tipovi znakova. Naime, živimo u civilizaciji u kojoj sve više dominiraju vizualni znakovi, što zahtijeva suvremeni integrativni pristup. Istovremeno, svi znakovni sustavi trebaju biti predmet proučavanja, uključujući multimedijalne diskurse – film, televiziju, internet, budući da su s jedne strane oni sami uronjeni u ideologiju i odnose moći, a sa druge strane ih proizvode i utječu na odnose moći u društvu.

6. Cilj je razviti suvremenu, proaktivnu krosdisciplinu koja odgovara 21. stoljeću jer

se disciplinarna rascjepkanost pokazuje nedostatnom za kritičku znanost o diskursima. Takva krosdisciplina komprimira znanja niza društvenih disciplina i usmjerena je na stvaranje boljih, ravnopravnijih odnosa u društvu.

Na kraju želim reći da bi kritičke diskursne studije mogle doista postati važnom angažiranom krosdisciplinom za 21. stoljeće ukoliko realiziraju ove ključne zadatke. Pledirajući za njih u slavenskoj lingvistici i socijalnoj semiotici, plediram za integrativni pristup koji mi se čini potrebnim suvremenoj znanosti, ali i suvremenom svijetu jer pokušava stvoriti uvjete za *osvajanje što većeg broja diskursa* i ulazak u moć svih socijalnih aktera.

Literatura

- BOURDIEU, Pierre, 1992: *Što znači govoriti. Ekonomija jezičnih razmjena*. Zagreb: Naprijed.
- CALDAS - COULTHARD, Carmen Rosa, 2007: Cross-Cultural Representation of »Otherness« in Media Discourse. Gilbert Weiss, Ruth Wodak (ur.): *Critical Discourse Analysis. Theory and Interdisciplinarity*. Houndmills, New York: Palgrave Macmillan. 272–296.
- van DIJK, Teun A., 2006: Discourse and manipulation. *Discourse and Society* 17/2. London, Thousand Oaks, CA and New Delhi: SAGE Publications. 359–383.
- van DIJK, Teun A., 2008: *Discourse and Power*. Houndmills, New York: Palgrave Macmillan.
- FAIRCLOUGH, Norman, 2001: *Language and Power*. Harlow: Pearson Education Limited.
- FUKO, Mišel, 2007: *Poredak diskursa*. Loznica: Karpos.
- GRAHAM, Phil, 2007: Critical Discourse Analysis and Evaluative Meaning: Interdisciplinarity as a Critical Turn. Gilbert Weiss, Ruth Wodak (ur.): *Critical Discourse Analysis. Theory and Interdisciplinarity*. Houndmills, New York. 110–129.
- JOSEPH, John E., 2006: *Language and Politics*. Edinburgh: Edinburgh University Press Ltd.
- KATNIĆ - BAKARŠIĆ, Marina, 2009: Bosansko-hercegovačka lingvistička previranja: Jezična situacija u Bosni i Hercegovini nakon 1991. Vesna Požgaj Hadži, Tatjana Balažić Bulc, Vojko Gorjanc (ur.): *Med politiko in stvarnostjo. Jezikovna situacija v novonastalih državah bivše Jugoslavije*. Univerza v Ljubljani: Filozofska fakulteta. 73–83.
- KATNIĆ - BAKARŠIĆ, Marina, 2012: *Između diskursa moći i moći diskursa*. Zagreb: Naklada ZORO.
- LAKOFF, Robin Tolmach, 1990: *Talking Power. The Politics of Language in Our Lives*. Basic Books. A Division of Harper-Collins Publishers.
- van LEEUWEN, Teo, 2008: *Discourse and Practice. New Studies for Critical Discourse Analysis*. Oxford: Oxford University Press.
- MAJSTOROVIĆ, Danijela, 2007: *Diskurs, moć i međunarodna zajednica. Analiza saopštenja za javnost Kancelarije Visokog predstavnika (OHR-a) u Bosni i Hercegovini*. Banja Luka: Filozofski fakultet Banja Luka.
- ŽANIĆ, Ivo, 2009: *Kako bi trebali govoriti hrvatski magarci? O sociolingvističkim animiranim filmovima*. Zagreb: Algoritam.
- ŽIŽEK, Slavoj, 2008: *O nasilju. Šest pogleda sa strane*. Zagreb: Naklada Ljevak.